

The Explanation of Codicology and Methodology of Different Versions in form and Content, Special Example: Evaluation of Ibn Sina's *Risāla fī al-‘ishq*

Sina Mashayekhi

*Corresponding Author, Ph.D in Philosophy, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
E-mail: sina.mashayekhi@modares.ac.ir

Mohammad Javad Esmaeili

Associate Professor, Philosophy Department, Iranian Research Institute of Philosophy, Tehran, Iran.
E-mail: esmaeili@irip.ac.ir

Abstract

Objective: In this article, by formal and content examination of the differences between the manuscripts of Avicenna's *Risāla fī al-‘ishq* (Treatise on love), a method for a valid editing of this treatise was obtained. The objective of the research is to recognize the original manuscript(s) that will be the basis for future editing. This is achieved by explaining the differences in the words of the manuscripts with the old translation of the treatise and the differences in the form and content of the words of the manuscripts with each other and presenting a diagram of the manuscripts' family.

Research Method/Approach: This research is descriptive-analytical in such a way that, A. The antiquity of the manuscripts and their availability was the most important principle for previous editings, but in cases of vocabulary differences, in addition to the antiquity, the content and philosophical understanding of the words should be taken into consideration; this principle is based on the terminology of Avicenna's works. B. The first two paragraphs of all the existing manuscripts are to be compared with each other and their differences clarified. C. Among all the conflicting words, some words should be included based on their content impact on the meaning of the text. D. In case of differences in the words in the original manuscript(s), the words that are compatible with the old translation of this treatise should be taken into consideration.

Findings and Conclusion: The findings based on the comparison of the two initial paragraphs of the manuscripts determined the type of connection between the manuscripts with each other and the manuscripts family; that there are two manuscripts families are recognizable for *Risāla fī al-‘ishq*, which are the basis of the writing of the oldest extant manuscript, i.e., Universite Library Manuscript No. 4711/7. The findings of the research showed that the criterion for the new editing of the Malik library manuscript No. 4641/3 is that which is copied from the original manuscript and for the accurate understanding of the text, it is necessary to use the other five manuscripts and the margins of the text of the manuscripts in the new editing. The superiority and validity of the Malik library manuscript compared to the other five versions is A. due to being of the same family as the original copy and B. using a variant manuscript and writing down the differences in the margins of the manuscript. These features are available in the Universite and Zahiriyya Library manuscripts too, but in the Universite Library manuscript, many sentences have been omitted due to scribal errors, and the Zahiriyya Library manuscript is also physically damaged and many of its words are illegible. Three other manuscripts - Hagia Sophia, Asad Effendi and Majlis - were also selected in order to present all the differences from the variant manuscript.

Keywords: *Risāla fī al-‘ishq*, Avicenna, critical editing, codicology

تبیین نسخه‌شناختی و روش‌شناختی اختلاف صوری و محتوایی نسخه‌ها نمونه ویژه: ارزیابی رساله فی‌العشق ابن سینا

سینا مشایخی

*نویسنده مسئول، دانش‌آموخته دکتری، گروه فلسفه، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: sina.mashayekhi@modares.ac.ir

محمدجواد اسماعیلی

استادیار گروه فلسفه، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ایران. رایانامه: esmaeili@irip.ac.ir

چکیده

هدف: در این نوشتار با بررسی صوری و محتوایی اختلاف نسخه‌های رساله فی‌العشق ابن سینا، روشی برای تصحیح معتبر این رساله ارائه شده است. هدف پژوهش، تشخیص نسخه یا نسخه‌های اصیل است که مبنای تصحیح آینده باشد. این مهم با تبیین اختلاف واژگان نسخه‌ها با ترجمه کهن از رساله و اختلاف صوری و محتوایی واژگان نسخه‌ها با یکدیگر و ارائه نمودار خانواده نسخه‌ها حاصل می‌شود.

روش/ رویکرد پژوهش: روش‌شناسی پژوهش توصیفی-تحلیلی و بدین نحو است که: الف) قدمت نسخه‌ها و در دسترس بودن آن‌ها مهمترین اصل برای تصحیح‌های پیشین بود، اما باید در موارد اختلاف واژگان، علاوه بر قدمت، درک محتوایی و فلسفی از واژگان مدنظر باشد؛ این اصل مبتنی بر مصطلحات آثار ابن‌سیناست. ب) دو بند اول تمام نسخه‌های موجود با یکدیگر مقایسه شده و موارد اختلاف آن‌ها روشن شود. ج) از میان تمامی واژگان اختلافی، چند واژه بر اساس تأثیر محتوایی آن‌ها بر معنای متن، لحاظ شوند. د) در موارد اختلاف واژگان در نسخه یا نسخه‌های اصیل، واژگانی مدنظر قرار گیرد که هماهنگ با ترجمه کهن این رساله است.

یافته‌ها و نتایج: یافته‌ها مبتنی بر مقایسه دو بند ابتدایی نسخه‌ها، نوع ارتباط نسخه‌ها با یکدیگر و خانواده نسخه‌ها را تعیین کردند؛ این که دو خانواده نسخه‌ها برای رساله فی‌العشق قابل تشخیص است که اساس نگارش قدیمی‌ترین نسخه موجود یعنی نسخه کتابخانه اونیورسیتیته به شماره ۴۷۱۱/۷ است. نتایج پژوهش نشان دادند که ملاک تصحیح جدید نسخه کتابخانه ملک به شماره ۴۶۴۱/۳ به عنوان نسخه‌ای که از نسخه اصل استنساخ شده است و برای فهم دقیق متن بایسته است که از نسخه‌های پنجگانه دیگر و حاشیه‌های متن نسخه‌ها در تصحیح جدید بهره گرفته شود. برتری و اعتبار نسخه کتابخانه ملک نسبت به پنج نسخه دیگر الف) به سبب هم‌خانواده بودن با نسخه اصل و ب) استفاده از نسخه بدل و ضبط اختلافات در حاشیه نسخه است. این ویژگی‌ها در نسخه کتابخانه اونیورسیتیته و ظاهریه هم هست اما در نسخه کتابخانه اونیورسیتیته جملات بسیاری به سبب خطای ناسخ حذف شده است و نسخه کتابخانه ظاهریه نیز از نظر فیزیکی بسیار صدمه دیده و بسیاری از کلمات آن قابل خواندن نیست. سه نسخه دیگر-ایاصوفیه، اسعد افندی و مجلس- نیز به جهت به دست دادن تمام موارد اختلافی از نسخه بدل انتخاب شدند.

کلیدواژه‌ها: رساله فی‌العشق، ابن‌سینا، تصحیح انتقادی، نسخه‌شناسی

ناشر: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی، ۱۴۰۱، دوره ۱، شماره ۱، صص. ۱۱۱-۱۳۸.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱/۲۷ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۲۹

مقدمه

رساله فی‌العشق، اثری از ابن‌سینا است که در آن سریان عشق در موجودات و هویات تبیین شده است. از این رساله چهار تصحیح عمده صورت گرفته است، اما به دلیل برخی اشتباهات در این تصحیح‌ها، ضرورت دارد که بر اساس تبیین نسخه‌شناختی و روش‌شناختی اختلاف صوری و محتوایی نسخه‌ها، تصحیحی جدید از این رساله ارائه شود. اهمیت شناخت نسخه یا نسخه‌های اصیل، به سبب بروز برخی خطاها در نسخه‌ها و در خوانش آراء ابن‌سینا درباره عشق است. با توجه به اختلاف واژگان در نسخه‌هایی که در تصحیح‌های چهارگانه استفاده شده و نسخه‌هایی که مدنظر قرار نگرفته، به مواردی می‌توان استناد کرد که تصحیح جدید از رساله فی‌العشق را ضرورت می‌بخشد. به عنوان مثال در اختلاف واژگان "الحیة" و "الحسیة" می‌توان به انتقادات ملاصدرا به ابن‌سینا درباره اطلاق غیرزنده بودن این هویات تأکید داشت (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۷، ص. ۱۵۶). تحلیل‌های ملاصدرا از بیان ابن‌سینا مبتنی بر نسخه‌ای غیر اصیل از رساله فی‌العشق است که در آن به جای واژه صحیح "الحسیة" واژه "الحیة" آمده است. یا در اختلاف میان "معدنیة" و "مغذیة" که توجه نکردن به واژه صحیح سبب نادیده انگاشتن ارتباط میان قوای نفس نباتی با معدنیات شده است. در مباحث دیگر نظیر "الصورة المفقودة" و "الصورة مفقودة" که تنها "الف و لام" تفاوت میان نسخه‌هاست و در آن بحث مهم "فقدان صورت" مطرح می‌شود^۱، با استفاده از تصحیح‌های چهارگانه یا مدنظر قرار دادن تنها یک نسخه یا صرفاً توجه به اصلاح متن بر اساس صورت کلمات قابل دریافت نبود. به همین لحاظ تبیین روش تصحیح جدید از رساله فی‌العشق و تصحیح آن برای پژوهش‌های آتی ضرورت دارد.

مسئله اصلی تحقیق تشخیص خانواده نسخه از میان نسخه‌های موجود و به دست آوردن روشی برای تصحیح جدید بر اساس نسخه‌های اصیل است. این مهم با تبیین اختلاف واژگان نسخه‌ها با ترجمه کهن از رساله و اختلاف صوری و محتوایی واژگان نسخه‌ها با یکدیگر و ارائه نمودار خانواده نسخه‌ها حاصل می‌شود.

۱. در برخی از نسخه‌هایی که در تصحیح رساله فی‌العشق مدنظر بوده نظیر حاشیه نسخه کتابخانه اونیورسیتیه به شماره ۴۷۱۱، نسخه ملک به شماره ۴۶۴۱ و نسخه ظاهریه به شماره ۵۴۳۳، جمله به صورت: «فأما الهیولی فلدیمومة نزاها الی الصورة المفقودة وولوعها بها موجوداً» و در نسخه کتابخانه ایاصوفیه به شماره ۴۸۰۱، اسعدافندی به شماره ۳۶۸۸ و مجلس به شماره ۳۹۲۳ جمله به صورت: «فأما الهیولی فلدیمومة نزاها الی الصورة مفقودة وولوعها بها موجودة» به این معنا که تقلای همیشگی هیولی به سوی صورت، مفقود و ولع به آن صورت، موجود است. در این خوانش از جمله، آنچه در ارتباط هیولی با صورت (که به شکل معرفه آمده است: الصورة) مفقود است، یعنی وجود ندارد، نزاع همیشگی هیولی به صورت خود است و آنچه در این ارتباط موجود است، ولع هیولی برای صورت است. زمانی جمله با این خوانش دارای معنا است که نزاع به معنای منفی برداشت شود یعنی جدال همیشگی میان هیولی و صورت، مفقود باشد و ولع و اشتیاق شدید به او موجود شود. اما بر اساس آنچه ابن‌سینا در کاربرد از اصطلاح نزاع در رساله فی‌العشق مدنظر دارد، نزاع به معنای مثبت یعنی تقلاً و آرزومندی و در مقابل نفرت است.

اهداف پژوهش

ترسیم شماره و مشخصات نسخه‌ها بر اساس قدمت آن‌ها و تشخیص خانواده نسخه از میان نسخه‌های موجود.

تبیین اختلاف واژگان نسخه‌ها با ترجمه کهن از رساله.

تبیین اختلاف صوری و محتوایی واژگان در نسخه‌ها با یکدیگر.

انتخاب نسخه اصیل و نمودار خانواده نسخه‌ها بر اساس اختلاف صوری و محتوایی واژگان در نسخه‌ها.

پرسش‌های پژوهش

مشخصات تمام نسخه‌ها بر اساس قدمت آن‌ها چگونه است و چند خانواده نسخه از میان نسخه‌های موجود قابل تشخیص است؟

اختلاف واژگان نسخه‌ها با ترجمه کهن از رساله چه تفاوتی را نشان می‌دهند؟

اختلاف صوری و محتوایی واژگان نسخه‌ها با یکدیگر چگونه هستند؟

نسخه اصیل و نمودار خانواده نسخه‌ها بر اساس اختلاف صوری و محتوایی واژگان نسخه‌ها چگونه تبیین می‌شود؟

پیشینه پژوهش

تا به امروز چهار تصحیح عمده از رساله *فی العشق* در دسترس است که از آن‌ها به عنوان پیشینه پژوهش می‌توان یاد کرد.

(۱) نخستین بار رساله *فی العشق* به اهتمام میکائیل بن یحیی مهران در مجموعه *رسائل أبي علي الحسين بن عبدالله بن سينا في أسرار الحكمة المشرقية* منتشر شد (لیدن، ۱۸۹۴م).

(۱/۱) این تصحیح از رساله *فی العشق* در مجموعه‌ای با عنوان *جامع البدائع* توسط محیی‌الدین صبری الکردی انجام شده است (ابن‌سینا، ۱۳۳۵). این مجموعه به چاپ قاهره (۱۹۱۷م) مشهور و مشتمل بر هجده رساله است که در آن علاوه بر رسائل ابن‌سینا، مشتمل بر رساله‌هایی از عمر خیام نیز هست. در این تصحیح نسخه‌ای مدنظر قرار گرفت که در تصحیح مهران استفاده شده بود، بنابراین تفاوت چندانی با تصحیح مهران ندارد.

(۲) احمد آتش در مجموعه‌ای به نام *رسائل ابن‌سینا* (استانبول، ۱۹۵۳م) که به همت حلمی ضیاء اولکن چاپ شده، رساله *فی العشق* را تصحیح کرده است.

(۳) حسن عاصی در مجموعه‌ای به نام تفسیر قرآنی و لغت صوفیه در فلسفه ابن‌سینا (بیروت: ۱۹۸۳م) رساله فی‌العشق را تصحیح کرده است.

(۴) حسین الصدیق و راویسه جاموس در مجموعه‌ای با عنوان رساله فی‌العشق (دمشق: ۲۰۰۵م)، تصحیحی از رساله به عمل آورده‌اند.

رویکرد انتقادی به روش‌های تصحیح چهارگانه از رساله فی‌العشق نشان می‌دهد که:

(۱) در تصحیح‌ها یا به تاریخ کتابت نسخه‌ها التفات نشده است و تنها به نسخه‌های در دسترس و مقایسه آن‌ها بسنده شده، مانند تصحیح مهران و صبری الکردی؛ یا در تصحیح، نسخه‌های دارای قدمت نیز لحاظ شده‌اند اما صرفاً در نسخه‌های در دسترس، مانند تصحیح آتش و حسن عاصی. در نسخه‌شناسی متون اسلامی به علت گستردگی جغرافیای اسلامی و دوره‌های تاریخی، باید به تعدد نسخه‌ها، علاوه بر قدمت آن‌ها توجه داشت (دروچه^۱، ۲۰۰۶، ص. ۱۷).

(۲) روش این تصحیح‌ها تنها از لحاظ مقایسه میان نسخه‌ها بوده و دلیلی برای روش انتخاب واژه صحیح در موارد اختلاف بیان نشده است. بنابراین در این تصحیح‌های چهارگانه تلاشی برای شناخت نسخه یا نسخه‌های اصیل صورت نگرفته است که مبنای انتخاب واژگان در موارد اختلافی باشد. به عنوان مثال، در تصحیح آتش واژه "حیه" به جای "الحسیه" انتخاب شده است. با وجود این که آتش به نسخه اصیل که در آن «بسائط غیر حسیه» مذکور است، دسترسی داشته است. این نگرش به تصحیح، با عنوان «تحریف» یاد شده است، یعنی تغییر حرفی به حرف دیگر که در نگارش همانند باشند (اصغری هاشمی، ۱۳۸۸، ص. ۲۲۵). شباهت نوع کشش حرف "ح" در کتابت و تحریف در صورت نگارش "الحیه" و "الحسیه" است. اشکالاتی از این دست که در بخش ارزیابی انتقادی تصحیح‌ها بیان شدند^۲، ضرورتی را پدید می‌آورد برای تشخیص نسخه یا نسخه‌های اصلی و خانواده نسخه‌ها (مشایخی و اسماعیلی، ۱۳۹۹، ص. ۴۷-۷۵).

روش‌شناسی پژوهش

روش این پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. بدین نحو که در انتخاب روش معتبر شناسایی نسخه اصیل دو اصل مدنظر بوده است: الف) نقد روش‌هایی که پیش از این برای تصحیح رساله فی‌العشق انجام شده و ب) تبیین

1. Déroche

۲. نویسندگان این مقاله، در پژوهشی که پیش از این با عنوان «رساله فی‌العشق: ارزیابی تصحیح‌ها و پژوهش‌های آن بر اساس نسخه‌های جدید» در مجله حکمت سینوی شماره ۶۴ به طبع رسیده، اشکالات تصحیح‌های چهارگانه پیشین از رساله فی‌العشق را به تفصیل بررسی نموده‌اند.

روش جدید که به سبب آن اختلافات میان نسخه‌ها از نظر محتوایی و فلسفی معنادار باشد. با این قصد که انحرافات معنایی و محتوایی رخ داده در تصحیح‌های پیشین، مرتفع گردند.

در زمینه یافتن خانواده نسخه‌ها و نسخه‌های اصلی و فرعی از میان هفتاد و هفت نسخه موجود، چهار اصل باید مدنظر قرار گیرد: (۱) برای تشخیص نسخه یا نسخه‌های اصیل، از این رو که بسیاری از نسخه‌های موجود از این رساله تاریخ کتابت آن‌ها مشخص نیست و قدیمی‌ترین نسخه دارای تاریخ، یعنی نسخه کتابخانه اونیورسیتته به شماره ۴۷۱۱/۷ و تاریخ نسخ ۵۷۶ ق، بیش از یک قرن پس از نسخه اصلی کتابت شده است، پس تنها بسنده کردن به قدیمی‌ترین نسخه‌های دارای تاریخ و بی‌توجهی به نسخه‌های بدون تاریخ، یا جدیدتر می‌تواند برای شناخت نسخه یا نسخه‌های اصیل گمراه کننده باشد. (۲) برای تشخیص نسخه اصیل، حداقل دو بند اول تمام نسخه‌های موجود با یکدیگر تطبیق شده و موارد اختلاف آن‌ها روشن شود. (۳) از میان تمامی واژگان مورد اختلاف، چند واژه بر اساس تأثیر محتوایی آن‌ها بر معنای متن، برجسته شوند. (۴) برای تشخیص نسخه یا نسخه‌های اصیل، واژه‌های مدنظر قرار گیرد که هماهنگ با ترجمه کهن این رساله است که در عصر ابن‌سینا به زبان فارسی انجام پذیرفته است.

اصول چهارگانه بالا برای تصحیح معتبر تأکید بر عامل «صحت» و «استقلال» در کنار «قدمت» نسخه‌ها دارد (جهانبخش، ۱۳۷۸، ص. ۱۹).

یافته‌های پژوهش

شماره و مشخصات نسخه‌ها بر اساس قدمت آن‌ها^۱:

بر اساس مراجعه به فهرست‌های نسخه‌شناسی آثار ابن‌سینا، هفتاد و نه نسخه از رساله فی‌العشق موجود است. کهن‌ترین نسخه دارای تاریخ در ترکیه، کتابخانه یلدیز استانبول به شماره ۱۸۶/۷ و تاریخ کتابت ۵۷۶ ق است. پس از انتقال نسخه‌های این کتابخانه به کتابخانه اونیورسیتته استانبول، شماره‌گذاری جدید برای این نسخه انجام شد و امروزه با شماره ۴۷۱۱/۷ در کتابخانه اونیورسیتته استانبول نگهداری می‌شود.^۲ در فهرست کتابخانه سپهسالار (نقیبی، ۱۳۸۸، ج ۵، ۳۲۰)، فنخا (درایتی، ۱۳۹۱، ج ۲۲، ص. ۶۵۶-۶۵۹) و دنا ویراست

۱. در این فهرست، اطلاعات نسخه‌شناسی نظیر خط، کاتب، مأخذ و ارجاع به فهرست کتابخانه‌ها، تصحیح‌های سابق و کامل یا ناقص بودن نسخه‌ها در مقایسه با فهرست پیشین (مشایخی و اسماعیلی، ۱۳۹۹، ص. ۶۳-۶۴) اضافه شده است. این فهرست با رجوع به کتاب‌های فنخا (درایتی، ۱۳۹۱، ج ۲۲، ص. ۶۵۶-۶۵۹)، دنا (درایتی، ۱۳۸۵، ج ۷، ص. ۵۱۲-۵۱۴)، ارگین (۱۹۵۶، ص. ۳۵)، قنواتی (۱۹۵۰، ص. ۲۸۷-۲۸۸)، گوتاس (۲۰۱۴، ص. ۴۸۱)، بروکلیمان (۲۰۱۸، ج ۱، ص. ۸۵۱) و مهدوی (۱۳۳۳، ص. ۱۸۰) تهیه شده است.

۲. احمد آتش در مقدمه‌ای که بر تصحیح رساله فی‌العشق نگاشته، نسخه کتابخانه یلدیز را همان نسخه کتابخانه اونیورسیتته استانبول می‌داند اما تاریخ کتابت آن را ۵۷۹ می‌نگارد (ابن‌سینا، ۱۹۵۳، XIV). در انتهای این نسخه تاریخ کتابت ۵۷۶ است.

اول (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۷، ۵۱۲-۵۱۴) و ویراست دوم (درایتی، ۱۳۹۹، ج ۱۲، ص. ۶۰۲)، دو نسخه کتابخانه سپهسالار به شماره ۶۵۲۲ و کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۸۷۱/۱۷ به عنوان رساله فی‌العشق معرفی شده است، اما با تطبیق نسخه کتابخانه سپهسالار با دیگر نسخه‌ها مشخص است که نه ارتباطی با رساله دارد و نه بخشی از آن است و به اشتباه در فهرست‌ها به عنوان رساله فی‌العشق آمده است^۱ و نسخه دانشگاه تهران نیز در مجموعه وجود نداشت. با این احتساب، شمار نسخه‌های رساله در کتابخانه‌ها هفتاد و هفت است. در فهرست قنواتی (۱۹۵۰، ص. ۲۸۷-۲۸۸) هفده نسخه، مهدوی (۱۳۳۳، ص. ۱۸۰) سی و دو نسخه، ارگین (۱۹۵۶، ص. ۳۵) سی و سه نسخه از نسخه‌های این رساله در کتابخانه‌های دنیا به دست داده شده است.

جدول ۱. فهرست نسخه‌های رساله فی‌العشق در کتابخانه‌ها

ردیف	مکان	کتابخانه	شماره نسخه	تاریخ کتابت (قمری)	خط	کاتب	فهرست	یادداشت	مآخذ
۱	استانبول	کتابخانه اونبورسیته	۴۷۱۱/۷	۵۷۶	نسخ	مجهول		نسخه‌ای عکسی از این نسخه در دانشگاه تهران به شماره ۲۳۰/۷-ف وجود دارد.	مهدوی - گوتاس - ارگین
۲	استانبول	کتابخانه ایاصوفیه	۴۸۰۱	۶۴۸	نسخ	مجهول	ج ۱، ۳۰۸	نسخه‌ای عکسی از این نسخه در دانشگاه تهران به شماره ۱۳۰/۳-ف وجود دارد.	قنواتی - بروکلیمان
۳	تهران	کتابخانه ملی	۲۴۱۲/۱	۶۵۹	نسخ	محمدبن علی الدامغانی الجابر می‌المولد		نسخه‌ای عکسی از این نسخه در دانشگاه تهران به شماره ۳۰۵۹/۱-ف وجود دارد. فیلم‌ها: ۲-۵۱	فنا-دنا
۴	استانبول	کتابخانه اسعد افندی در جزء کتابخانه سلیمانیه	۳۶۸۸	۷۳۷	خط نسخی	شهاب الحرافی	ج ۱، ۲۸۲	-	مهدوی - قنواتی - ارگین
۵	نجف اشرف	کتابخانه العتبه العلویه	۶۸۵/۶	۷۷۸	نسخ تعلیق	عبدالرحمن بن محمد العتایقی		میان رساله ناقص است.	معجم مخطوطات العراقیه

۱. در این نسخه که کمتر از ۶۰۰۰ کلمه است، به مراتب عشق به شیوه‌ای عرفانی و دینی پرداخته شده است. نویسنده با استناد به احادیث نبوی و علوی، مراتب عشق را ضمن سلوک از ظاهر به باطن تبیین می‌کند. آغاز و پایان نسخه چنین است: «العشق علی ثلثه اقسام الکبیر والصغیر والمتوسط... لا تقوم بها السموات و الارض فلذلک».

۶	تهران	کتابخانه مجلس	۳۹۲۳/۹	قرن هشتم	نستعلیق	مجهول	ج ۶، ص. ۴۹۴۸	ص. ۱۲۱-۱۳۷	فنخا-دنا
۷	تهران	کتابخانه ملک	۴۶۴۱/۳	۹۰۴	نستعلیق	مجهول	ج ۷، ص. ۴۴۵		فنخا-دنا
۸	استانبول	کتابخانه احمد ثالث در طوب قاپوسرای	۱۵۸۴/۲	۹۱۴	خط تعلیق	-	-	-	مهدوی- قنواتی- ارگین
۹	استانبول	کتابخانه اونبور سیتته	۴۳۹۰/۳۰	۹۲۰	-	-	-	-	مهدوی- قنواتی- گوتاس- ارگین
۱۰	استانبول	کتابخانه کاپیتان پاشا در سرمزار ابو ایوب انصاری	۱۲۶۲/۴	۹۵۰ ق	خط تعلیق صغیر	-	-	-	مهدوی- قنواتی- گوتاس- ارگین
۱۱	استانبول	کتابخانه کوپرولو محمد پاشا و کوپرولو احمد پاشا	۱۵۸۹/۳۶	۹۵۳	خط نسخی	-	ج ۱، ص. ۱۱۶	فیلم این نسخه در دانشگاه تهران موجود است. به شماره ۴۶۲ آ و ۴۶۳ ب	مهدوی- قنواتی- گوتاس- ارگین- بروکلمان
۱۲	لیدن هلند	کتابخانه آکادمی شهر لیدن	۱۴۸۰	۹۵۴	احمد والی الحنیدی المالکی الاشعری السعیدی	ج ۳، ص. ۳۳۹	-	-	مهدوی- گوتاس- ارگین
۱۳	استانبول	کتابخانه احمد ثالث در طوب قاپوسرای	۳۴۴۷/۹	قرن دهم	فارسی تعلیق حسن	-	-	-	مهدوی/ قنواتی/ ارگین
۱۴	تهران	کتابخانه دانشگاه تهران	۱۱۴۹/۷۶	۹۶۲	تعلیق	مجهول	-	آغاز و انجام: برابر. در فهرست گوتاس ذیل کتابخانه مشکلات آمده است.	فنخا-دنا- گوتاس
۱۵	تهران	کتابخانه مجلس	۱۰۰۲۹/۶۴	قرن یازدهم	نستعلیق و نسخ	مجهول	ج ۳۲، ص. ۴۲	آغاز و انجام: برابر ص. ۱۷۰-۱۷۹	فنخا-دنا

۱۶	تهران	کتابخانه مجلس	۵۲۸۳/۳۰	قرن یازدهم	نستعلیق	مجهول	ج ۸ ص. ۶۴۳۰	آغاز: برابر	فنخا-دنا
۱۷	تهران	کتابخانه دانشگاه تهران	۱۰۷۹/۲۴	قرن یازدهم	تعلیق	مجهول	ج ۱ ص. ۲۳۳	در فهرست گوتاس ذیل کتابخانه مشکات آمده است.	فنخا-دنا- گوتاس
۱۸	تهران	کتابخانه دانشگاه تهران	۲۱۰۶/۳	قرن یازدهم	نستعلیق	مجهول			فنخا-دنا
۱۹	مشهد	کتابخانه آستان قدس	۲۳۸۱۶	قرن یازدهم	نستعلیق	محمد بن شاه مرتضی فیض کاشانی		آغاز و انجام: برابر	فنخا
۲۰	قم	کتابخانه مرعشی	۱۵۵۳۷/۲۳	قرن یازدهم	نستعلیق	مجهول		مصحح و محشی شرقی آغاز و انجام: برابر	فنخا
۲۱	همدان	کتابخانه مدرسه غرب	۱۱۸۷/۱۲	قرن دهم یا یازدهم	نسخ	مجهول		ص. ۹۵-۹۰	فنخا-دنا
۲۲	تهران	کتابخانه مجلس	۲۹۳۸/۹	قرن یازدهم	شکسته نستعلیق	مجهول	ج ۵ ص. ۳۹۶۳- ۳۹۷۲	آغاز و انجام: برابر	فنخا-دنا
۲۳	تهران	کتابخانه ملی	۱۳۸۴/۲	۱۰۳۴	نسخ	عبدالقادر اردوبادی	ج ۳ ص. ۴۴۱	آغاز و انجام: برابر	فنخا-دنا
۲۴	تهران	کتابخانه مجلس	۶۳۴/۳۹	۱۰۴۳	نستعلیق	مجهول	مجلد دوم، ص. ۱۲۶۰	آغاز: برابر	فنخا-دنا- مهدوی- قنواتی- گوتاس- ارگین- بروکلمان
۲۵	تهران	کتابخانه مجلس	۱۲۱۹/۱۴	۱۰۴۶	نسخ ریز	مجهول	ج ۴ ص. ۱۷۰	مقداری از آغاز و انجام افتادگی دارد. آغاز: برابر	فنخا-دنا
۲۶	تهران	کتابخانه ملی	۹۹۲/۱	۱۰۶۳	-	-		مهدوی تاریخ نسخه را ۶۵۹ ق ذکر کرده است.	مهدوی- قنواتی- گوتاس- ارگین

۲۷	استانبول	کتابخانه امانت خزانه سی در طوب قاپ سرای	۱۷۳۰/۴۴	۱۰۸۵	خط نسخی حسن	-	-	مهدوی- قنواتی- گوتاس- ارگین
۲۸	تهران	کتابخانه مجلس	۱۲۵۵/۱۵	۱۰۹۱	نستعلیق	محمدبن نعمت طیسی	ج ۲، ص. ۱۸۹	آغاز و انجام: برابر فنخا-دنا
۲۹	استانبول	کتابخانه فیض الله	۱۲۶۵/۱	۱۰۹۴	خط تعلیق	-	-	قنواتی
۳۰	تهران	کتابخانه دانشکده الهیات	۲۹۳/۲۰	قرن دوازدهم	نسخ	مجهول	ج ۱، ص. ۱۹۹	فنخا-دنا
۳۱	تهران	کتابخانه سپهسالار	۱۲۱۶/۱۵	قرن دوازدهم	نسخ	مهر علی خوانساری ۱۲۷۷	ج ۵، ص. ۳۲۱	آغاز و انجام: برابر فنخا-دنا مهدوی- گوتاس- ارگین
۳۲	تهران	کتابخانه مجلس	۱۴۴۷۳/۱۲	قرن دوازدهم	نستعلیق	مجهول	ماخذ فهرست، ج ۳۸، ص. ۶۲۲	آغاز: برابر فنخا-دنا
۳۳	مشهد	کتابخانه آستان قدس	۵۹۴۰	قرن دوازدهم	نستعلیق و شکسته	مجهول	-	آغاز و انجام: برابر فنخا-دنا
۳۴	قم	کتابخانه گلپایگانی	۶۸۵۳/۱۰ ۳۵/۳۳-	۱۱۰۱	نستعلیق	مجهول	-	آغاز و انجام: برابر فنخا-دنا
۳۵	تهران	کتابخانه ملی	۲۹۷۹/۳	۱۱۰۶	نستعلیق	محمد زمان بن محمود طالقانی	ج ۱۴، ص. ۹۱	آغاز: برابر انجام: التشبیه به من الملک الاعظم لآبا می علی عامه و ما یرام من التشبیه من الملوک.
۳۶	مشهد	کتابخانه آستان قدس	۶۱۶	۱۱۰۷	نسخ	محمد کاظم	-	آغاز: برابر انجام: به من الملوک الفائیه قد نری علی مبلغه در مهدوی، گوتاس و ارگین ش نسخه ۶۱۹ است.
۳۷	تهران	کتابخانه ملک	۴۶۵۵/۱۴	قرن سیزده	نستعلیق	کرمعلی خراسانی	ج ۷، ص. ۴۵۷	آغاز و انجام: برابر فنخا-دنا

۳۸	استانبول	کتابخانه اونیورسیتته	۱۴۵۸/۲۰	۱۲۳۲	خط تعلیق	-	-	مهدوی- فنواتی- گوتاس- ارگین
۳۹	تهران	کتابخانه دانشگاه تهران	۳۲۳۸/۶	۱۲۴۱	نستعلیق	علی بن ابی الحسن حسینی مازندرانی	ص. ۷۲-۸۸	فنخا-دنا
۴۰	تهران	نوربخش (کتابخانه خانقاه نعمت‌الهی)	۱۱۳/۲	۱۲۶۲	نستعلیق	محمد صالح بن محمد رضا طالقانی ساوجبلاغی	کتابخانه نوربخش خانقاه نعمت اللہی ج ۱، ص. ۱۳۵	فنخا-دنا
۴۱	مشهد	کتابخانه آستان قدس	۶۴۲۸	پیش از ۱۲۷۶	نسخ	مجهول	واقف: عضد الملک، ۱۲۷۶ آغاز و انجام: برابر	فنخا-دنا- فهرست نسخ خطی آستان
۴۲	تهران	کتابخانه سپهسالار	۶۴۵۹/۲	۱۲۷۹	نسخ و نستعلیق	محمدعلی کرامشاهی	ج ۵، ص. ۳۲۰	فنخا-دنا
۴۳	تهران	کتابخانه دانشگاه تهران	۸۶۱/۱۰	۱۲۸۳	نسخ	مجهول	نسخه عکسی این نسخه در کتابخانه دایره‌المعارف به شماره ۴۴۸/۸ موجود است.	فنخا-دنا- مهدوی- گوتاس- ارگین
۴۴	تهران	کتابخانه مجلس	۱۸۰۹/۳	۱۲۸۵	نسخ	مجهول	ج ۵، ص. ۲۱۴	فنخا-دنا
۴۵	تهران	کتابخانه سپهسالار	۶۵۲۲/۵	سده سیزدهم	نسخ	مجهول	نسخه رساله فی‌العشق نیست. ص. ۱۶۷-۱۶۸ (ص. ۳۳۲-۳۳۴)	فنخا-دنا
۴۶	تهران	کتابخانه مجلس	۱۵۹۸۲/۶	۱۳۰۹	نسخ و نستعلیق	مجهول	ج ۴۴، ص. ۱۷۱	فنخا
۴۷	قم	کتابخانه مرعشی	۱۵۱۱۲/۲۵	قرن چهاردهم	نسخ	سید اسدالله صفوی ماسالی مصطفوی	آغاز و انجام: برابر	فنخا
۴۸	تهران	کتابخانه دایره المعارف	۱۰۰۰/۲۱	۱۳۳۴	نستعلیق تحریری	عبدالله کجوری	آغاز و انجام: برابر	فنخا-دنا

۴۹	تهران	کتابخانه ملک	۲۰۰۱/۱۴	۱۳۴۲	-	-	-	مهدوی- فنواتی- گوتاس- ارگین
۵۰	تهران	کتابخانه ملک	۲۰۱۹/۳	۱۳۴۲	-	-	-	مهدوی- فنواتی- گوتاس- ارگین
۵۱	زنجان	کتابخانه امام جمعه	۴ مجموعه بدون شماره	۱۳۴۷	نسخ	محمود بن ابی الفضائل حسینی	دلیل المخطوطات-۱- ۱۵۴	فنخا-دنا
۵۲	تهران	کتابخانه ملی	۲۵۰۷۲	۱۰۶۳	نسخ	مجهول	خریداری از امرالله صفری	فنخا-دنا
۵۳	قم	کتابخانه علامه طباطبایی	بدون شماره ۳/	بی تاریخ	نسخ	مجهول	(تراثنا- سال ۲ شماره ۳-۱۶۰)	فنخا-دنا
۵۴	تهران	کتابخانه دانشکده ادبیات	۱۵/۱۳- ج	بی تاریخ	نسخ	مجهول	مجموعه اصلی، ص. ۳۵۹ پس از دیباچه از پایان فصل چهارم رساله عشق ابن سینا است تا پایان	فنخا-دنا
۵۵	تهران	کتابخانه دانشگاه تهران	۸۷۱/۱۷	بی تاریخ	نسخ	مجهول	در فهرست گوتاس ذیل کتابخانه مشکات آمده است. (چنین نسخه‌ای در مجموعه وجود نداشت)	فنخا-دنا- گوتاس
۵۶	آران کاشان	کتابخانه محمد هلال	۴/۲	بی تاریخ	نسخ	محمدصادق بن شیخ بهاء الدین	آغاز و انجام: برابر	فنخا-دنا
۵۷	مشهد	کتابخانه شیخ علی حیدر	۴۹۱/۴	بی تاریخ	نسخ	مجهول	آغاز و انجام: برابر	فنخا-دنا
۵۸	همدان	کتابخانه مدرسه غرب	۱۰۲۰۰/۷	بی تاریخ	نسخ	مجهول		فنخا-دنا
۵۹	همدان	کتابخانه مدرسه غرب	۷۰۰/۵	بی تاریخ	نستعلیق	مجهول		فنخا

معجم مخطوطات العراقیة		معجم المخطوطات النجفیة: ۴۰۷	مجهول	نسخ	بی تاریخ	بدون شماره	کتابخانه کاشف الغطاء (علی والحسین)	نجف اشرف	۶۰
مهدوی- گوتاس ارگین	دوره اول فهرست		-	-	-	۹۸۰/۱۲	کتابخانه آکسفورد	بادلیان	۶۱
مهدوی- گوتاس ارگین	دوره دوم فهرست		-	-	-	۲۹۰/۳	کتابخانه آکسفورد	بادلیان	۶۲
مهدوی- قنواتی- گوتاس- ارگین- بروکلمان معجم مخطوطات العراقیة	نسخه عکسی در قاهره دوم دارالکتب ۱/۲۹ ۳۱ وجود دارد و همچنین در بغداد ۵/۲ مجامیع مصوره وجود دارد.		-	-	-	۹۷۸/۱	کتابخانه موزه بریتانیا	بریتانیا	۶۳
مهدوی- قنواتی- ارگین	-	ج ۱، ۷۷	-	خط تعلیق	-	۱۴۴۸/۱۲	کتابخانه حمیدیه جزء کتابخانه مراد ملا	استانبول	۶۴
مهدوی- قنواتی- گوتاس- ارگین	-	ج ۱، ۳۰۳	-	نسخ	-	۱۱۲ ۴۸۹۴	کتابخانه نور عثمانیه	استانبول	۶۵
مهدوی- قنواتی- گوتاس- ارگین		ج ۱، ۶۹	-	خط تعلیق	-	۱۴۶۱/۱۰	کتابخانه راغب پاشا	استانبول	۶۶
مهدوی- قنواتی- گوتاس- ارگین- بروکلمان						۳۸۴۸	کتابخانه جان رابلندر در شهر منچستر	منچستر	۶۷

مهدوی- گوتاس- ارگین	-		--	-	-	۹۴	کتابخانه امپراتوری ادبی در اونیورسیتته شهر پترسبورگ	پترسبورگ	۶۸
مهدوی- گوتاس- ارگین						۴۹۸۹/۱۲	کتابخانه یوسف آغا	قونیه	۶۹
مهدوی- گوتاس- ارگین						۶۶۸/۱	کتابخانه آستان قدس	مشهد	۷۰
مهدوی- گوتاس- ارگین						۶۷۰	کتابخانه آستان قدس	مشهد	۷۱
مهدوی- فنواتی- گوتاس- ارگین	در فهرست گوتاس و ارگین ۱۰۶۱/۱۴ آمده است.					۱۰۶۰/۱۴	کتابخانه مجلس	تهران	۷۲
مهدوی- فنواتی- ارگین						۱۷۶۸/۹	کتابخانه مجلس	تهران	۷۳
مهدوی- گوتاس- ارگین	کتاب‌های مرحوم میرزا محمدطاهر					۷۹/۹	کتابخانه ملی	تهران	۷۴
مهدوی- گوتاس- ارگین	کتاب‌های مرحوم میرزا محمدطاهر					۳۰۸/۳	کتابخانه ملی	تهران	۷۵
گوتاس	-		-	-	-	۱۱۹۴	کتابخانه حسین چلبی	بورسا (ترکیه)	۷۶
در فهرستی ثبت نشده است	-		-	-	-	۳۲۷۱۱	کتابخانه ملی	تهران	۷۷
ارگین						۵۴۱	کتابخانه اونیورسیتته (اسماعیل صائب)	آنکارا (ترکیه)	۷۸

قنواتی (ص. ۴۳۱)						۵۴۳۳	کتابخانه دارالکتب ظاهریه	سوریه	۷۹
--------------------	--	--	--	--	--	------	--------------------------------	-------	----

در ادامه جدول مربوط به نسخه‌های ترجمه کهن فارسی رساله فی‌العشق ارائه می‌شود.

جدول ۲. نسخه‌های ترجمه کهن فارسی رساله فی‌العشق

ردیف	مکان	کتابخانه	شماره نسخه	تاریخ کتابت (قمری)	خط	کاتب	یادداشت	مأخذ
۱	تهران	کتابخانه مجلس	۱۰۱۹۹/۲	۱۰۵۸-۱۰۵۹	نسخ	مجهول	جلد ۳۲، ص. ۲۴۷	فنا-دنا
۲	تهران	کتابخانه ملک	۴۶۵۷/۲۰	۱۰۶۳	نسخ	مجهول		فنا-دنا
۳	یزد	کتابخانه وزیری	۲۲۱۹	۱۳۷۸	نستعلیق تحریری	علی اصغرزاده		فنا-دنا

تحلیل خانواده نسخه‌های رساله فی‌العشق

دو بند اول قدیمی‌ترین نسخه‌ها- نسخه کتابخانه اونیورسیتته استانبول به شماره ۴۷۱۱/۷ و تاریخ ۵۷۶ ق- به این صورت کتابت شده است:

«سألت أسعدك الله الفقيه المعصومي أن أجعل لك رساله يتضمّن ايضاح القول في العشق على سبيل الإيجاز فأجبتك لا زلت طالبًا للخيرات توخيًا لمرضاتك وقضا للوازمك وجعلت رسالتى إليك مضمينه فصولًا سبعة. الأول في ذكر سريان قوة العشق في كل واحد من الهويات، الثاني في ذكر وجود العشق في الجواهر البسيطة الغير الحيّة، الثالث في ذكر وجود العشق في الموجودات ذوات قوى معدنيّة من جهة قواها المعدنيّة، الرابع في ذكر وجود العشق في الجواهر الحيوانيّة، الخامس في ذكر عشق الظرفاء والفتيان الأوجه الحسان، السادس في ذكر عشق نفوس الالهية، السابع في الخاتمة الفصول.

الفصل الأول في ذكر سريان العشق في كل واحد من الهويات المدبره لما كانت بطبعه نازعًا إلى كماله الذي هو خيريّة هويته المنيله عن هويّة الخير المحض نافرًا عن النقص الخاصّ به الذي هو مرتبة الهولانيّة والعدميّة إذ كل شرّ فمن علايق الهولولى هي أنّ لكل واحد من الموجودات المدبره شوقان طبيعيّ وعشق غريزيّ ويلزم ضرورة أن يكون العشق في هذه الأشياء سببًا للوجود لها لأنّ كل واحد ممّا يعبر عنه مترتب تحت أمور ثلاثه»

جدول ۳. اختلافات موجود میان نسخه‌ها

شماره نسخه‌ها بر اساس جدول	واژگان اختلافی	شماره نسخه‌ها بر اساس جدول	واژگان اختلافی
۱۷	لازال طلباً	۱- ۶- ۱۶- ۲۳- ۳۷- ۴۴- ۴۶- ۵۲	الفقيه المعصومی
۱- ۲- ۶- ۷- ۸- ۱۲- ۱۴- ۱۸- ۲۳- ۲۴- ۲۵- ۳۲- ۳۷	لازلت طلباً	۶۸- ۵۲	
۲۷- ۳۱- ۵۲	لازلت طالباً	۱۷	الفقيه الصوفی
۳۶	لازلت طلباً		
(۲). (۶). (۱۶). (۱۷). (۲۳). (۲۷). (۳۱). (۳۲). (۳۳). (۳۶). (۳۷). (۴۴). (۴۶). (۵۲). (۶۳). (۶۴). (۶۸). (۷۷).	الحيه		
۷- ۸- ۱۸- ۲۵- ۳۹- ۴۳- ۶۵- ۷۹	الحسيه		
۱- ۱۲- ۱۴- ۲۴	الجسميه		
۱- ۷- ۱۶- ۱۸- ۲۴- ۲۵- ۳۱- ۳۶- ۳۷- ۴۳- ۴۴- ۷۹	معدنيه	۷- ۱۴- ۱۸- ۲۴- ۲۵- ۴۳- ۷۹	الفقيه الفضولي
۲- ۶- ۱۲- ۱۷- ۲۳- ۲۷- ۳۲- ۳۹- ۵۲- ۶۳- ۶۴- ۷۹	المغذيه		
۱۴- ۴۶	النباتيه	۸- ۶۳- ۶۴- ۶۵	الفقيه المعصري
۸- ۶۵	المتغذيه	۲- ۱۲- ۳۶	الفقيه
۱- ۲- ۶- ۷- ۸- ۱۶- ۱۷- ۱۸- ۲۳- ۲۴- ۲۵- ۲۷- ۳۱- ۳۲- ۳۷- ۴۳- ۴۴- ۵۲- ۶۵- ۷۷- ۷۹	المنيله	۲۷- ۳۱- ۳۲- ۳۹	الفقيه الحضرمي
۱۴- ۴۶	المنيله	۷۷	-
۳۹	لمنبعته	۱- ۶- ۴۶- ۵۲	أن أجعل
۱۲- ۶۳- ۶۴- ۶۸	المنبعث	۲- ۷- ۸- ۱۲- ۱۴- ۱۶- ۱۷- ۱۸- ۲۳- ۲۴- ۲۵- ۲۷- ۳۱- ۳۲- ۳۶- ۳۷- ۴۳- ۴۴- ۶۳- ۶۴- ۶۵- ۶۸- ۷۷- ۷۹	أن أجمع
۳۶	المستله		
۱- ۱۷- ۵۲	شوقان طبيعي و عشق غريزي		
۲- ۷- ۸- ۱۴- ۱۸- ۲۳- ۲۴- ۲۵- ۴۳- ۴۴- ۴۶- ۶۵	توقاناً طبيعياً و عشقاً غريزياً		
۱۲- ۱۶- ۲۷- ۳۱- ۳۲- ۳۷- ۳۹- ۶۳- ۶۴- ۶۸- ۷۷- ۷۹	شوقاً طبيعياً و عشقاً غريزياً	۱۷	أيضاح الفعل
۶	توقان طبيعي و عشق غريزي	۱- ۲- ۶- ۷- ۸- ۱۲- ۱۴- ۱۶- ۱۸- ۲۳- ۲۴- ۲۵- ۲۷- ۳۱- ۳۲- ۳۶- ۴۳- ۴۴- ۴۶- ۴۷- ۶۳- ۶۴- ۶۵- ۶۸- ۷۷- ۷۹	أيضاح القول
		۱- ۸- ۱۲- ۱۶- ۲۳- ۲۴- ۲۵- ۲۷- ۳۱- ۳۲- ۳۶- ۴۳- ۴۴- ۴۶- ۴۷- ۶۳- ۶۴- ۶۵- ۶۸- ۷۷- ۷۹	فأجبتك
		۲- ۶- ۷- ۱۷- ۱۸- ۲۴- ۳۶- ۴۳- ۴۴- ۷۷- ۷۹	فأطلبتك
		۱۴	

تطبیق موارد اختلاف با ترجمه کهن

نسخه‌هایی از ترجمه کهن رساله فی‌العشق در دست است که قدیمی‌ترین این نسخه‌ها به تاریخ ۱۰۵۸ ق برمی‌گردد. اهمیت این ترجمه کهن، رابطه آن با نسخه اصیل رساله فی‌العشق است زیرا اگر ترجمه در عصر ابن‌سینا صورت گرفته باشد، بسیاری از تغییرات و اشتباهات راه یافته در نسخه بدل‌ها در آن نیست. در این بخش سعی می‌شود دلایل ترجمه‌شدن رساله در عصر ابن‌سینا نیز بررسی شود.

محمد مشکات تصحیحی از نسخه ترجمه فارسی رساله فی‌العشق منتشر کرده که فاقد مقدمه و اطلاعات درباره شیوه تصحیح است (چاپ کلاله خاور: ۱۳۱۹ش). با تطبیق این تصحیح با نسخه‌های موجود از این رساله و همچنین تاریخ کتابت چاپ شده در انتهای تصحیح، می‌توان آن را منطبق بر نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۱۰۱۹۹ دانست. حاشیه‌نویسی‌های این نسخه در تصحیح انعکاس یافته است: «الصوفی: پانویس - حاشیه الفضولی، نسخه چاپی المعصری. صحیح المعصومی» (ابن‌سینا، ۱۳۱۹هـ: ۱).

مصحح در خصوص تاریخ تصنیف اثر اشاره‌ای روی جلد کتاب داشته که این رساله در عصر مؤلف یعنی سده پنجم ترجمه شده است، اما برای اثبات این مدعا دلیلی نیاورده است. قدیمی‌ترین نسخه‌ای که از ترجمه این رساله تاکنون در دسترس است، همین نسخه تصحیح شده و به تاریخ کتابت ۱۰۵۸ ق است. اما مؤیداتی درباره قدمت ترجمه از لحاظ خود نسخه در دسترس و از لحاظ تطبیق ویژگی‌های نحوی نثر این رساله با نثر سده پنجم وجود دارد. بر اساس خود نسخه و حاشیه نویسی‌های آن دریافته می‌شود که کاتب بر اساس نسخه‌های در دسترس خویش، تفاوت‌های نُسَخ را نشان داده است. این موضوع مؤید وجود نسخه‌های قدیمی‌تر از نسخه سال ۱۰۵۸ ق است. دیگر این که مترجم به نسخه اصلی رساله فی‌العشق دسترسی داشته است؛ زیرا در بخش‌هایی که تفاوت میان نسخه‌ها وجود دارد، ترجمه از روی نسخه اصلی است. به عنوان مثال در رساله عشق «جواهر بسیطه که حسّ ندارند» ذکر شده است، در حالی که اکثر نسخه‌های موجود به جز چند نسخه نظیر نسخه کتابخانه ظاهریه، جواهر "غیرالحیة" به جای جواهر "غیرالحسیة" آمده است. بر اساس تقدم و تأخر تاریخی نسخه‌ها تغییر "الحسیة" به "الجسمیة" و سپس "الحیة" بوده است. قدیمی‌ترین نسخه دارای تاریخ موجود، نسخه کتابخانه اونیورسیتته استانبول، شماره ۴۴۱۱/۷، تاریخ کتابت ۵۷۶ ق است که در آن واژه "الجسمیة" آمده است. به کار رفتن «جواهر بسیطه که حسّ ندارند» در این ترجمه نشان دهنده در دسترس بودن نسخه اصلی و قدیمی نزد مترجم است. نسخه‌ای پیش از ۵۷۶ ق که در آن "الحسیة" به "الجسمیة" و "الحیة" تغییر نکرده است.

احتمالاً مشکات مدعای ترجمه شدن این رساله در دوره مؤلف را بر اساس ویژگی‌های نحوی نثر این رساله بیان داشته است. با تحقیق در رسائل دیگری از ابن‌سینا که در عصر مؤلف ترجمه و شرح شده، به عنوان

مثال شرح رساله الطیر که عمر بن سهلان ساوجی (سده پنجم) انجام داده، شباهت‌های ویژگی‌های نحوی در دو اثر مشهود است و مدعای مشکلات درباره ترجمه این رساله در عصر مؤلف تأیید می‌شود.

ابتدای رساله شرح رساله طیر چنین است: «کثرت التماس دوستان از من مرا دلیر گردانید بر شرح کردن رساله الطیر از املاء خواجه رئیس ابوعلی سینا قدس الله تا هم از سخنان او شرح کردم این رسالت را با رموز و اشارات را بدان که طمع وقوف بر اعیان این معانی که قصد متلکم بر رموز رسالت بدانست هیچ طالب را بحقیقت روی ننماید...» (نسخه خطی به شماره ۱۰۱۹۹/۱، کتابخانه مجلس)

ابتدای رساله عشق چنین است: «از ما درخواستی اسعدک الله یاباعبدالله^۱ الفقیه الصوفی که جمع کنیم ترا رسالتی که در ضمن آن پیدا کنیم سخن در عشق بر سبیل ایجاز و التماس تو مبذول داشتم از برای خوشنودی جستن تو و گزارد حقهای تو را و این رسالت که بتو فرستادیم در آن هفت فصل یاد کردیم...» (نسخه خطی به شماره ۱۰۱۹۹/۲، کتابخانه مجلس)

مهمترین وجه نحوی نثرهای این دوره عبارت است از:

الف) آوردن مفعول بعد از فعل (صدیقیان و خانلری، ۱۳۸۳، ۱۶، ص. ۱۸۰)

شرح رساله طیر: شرح کردم این رسالت را.

رساله عشق: جمع کنیم ترا - گزارد حق‌های تو را

ب) آمدن حرف اضافه پیش از مفعول به جای آوردن «را» پس از آن

شرح رساله طیر: تا هم از سخنان او شرح کردم.

رساله عشق: از برای خوشنودی جستن تو

ج) به کاربردن بیش از حد «را» برای وصل کردن جملات و همچنین طولانی بودن جملات که در هر دو بند انتخاب شده از این دو متن مشهود است.

بر اساس مقایسه‌ای که میان واژگان اختلافی در نسخه‌ها صورت گرفت، معلوم شد که برخی از اختلافات به واسطه خطای کاتب بوده است. زیرا تنها در یک یا دو نسخه‌ای این اشتباه رخ داده است. اختلافات دیگری نیز وجود داشت که اهمیت معنایی برای فهم متن به وجود نمی‌آورد اما برای شناسایی رابطه میان نسخه‌ها دارای اهمیت است، مانند اختلاف میان "توقاناً"، "شوقاً"، "شوقان" و "توقان" و اختلاف میان "منیله"، "منیئه"، "المنبعثه" و "منبعث". اما این اختلافات مشخص کننده نسخه اصل نیستند زیرا موارد اختلافی از نظر معنایی و مفهومی مترداف هستند و کاتبان بر اساس درک خود از متن واژگان را تغییر داده‌اند. اما

۱. به همین صورت نگارش یافته است.

اختلاف‌هایی در واژگان این نسخه‌ها که می‌تواند در شناخت نسخه اصل مفید باشد، تفاوت میان واژگان گروه اول: "الحیة"، "الحسیة" و "الجسمیة" و گروه دوم: "المعدنیة"، "المتغذیة"، "المغذیة" و "نباتیة" است. شباهت این واژگان از نظر صوری با یکدیگر سبب بروز تفاوت در نسخه‌ها شده است. از این رو که تفاوت میان واژگان گروه اول از نظر معنایی تغییر محتوایی بسیاری در متن به وجود می‌آورد، بنابراین برای شناخت نسخه اصل، انتخاب و از نظر صوری و محتوایی تحلیل می‌شود. اختلاف در گروه دوم نیاز به تحلیل ندارد، زیرا مشخص است که بر اساس محتوای بحث کاتبان واژه "المغذیة" را انتخاب کرده‌اند در حالی که واژه صحیح "المعدنیة" است و خطاهای کاتبان در خواندن این واژه سبب نگارش "المغذیة"، "المتغذیة" یا "نباتیة" است. بنابراین، برای انتخاب واژه درست برای تشخیص نسخه یا نسخه‌های اصیل نیاز است که علاوه بر توجه به مصطلحات ابن‌سینا در دیگر آثارش به ترجمه کهن از این رساله نیز توجه شود.

بررسی صوری و محتوایی اختلاف نسخه‌ها

بررسی صوری اختلاف نسخه‌ها

در ابتدا صورت نوشتاری و خط هر یک از سه واژه "الحیة"، "الحسیة" و "الجسمیة" در نسخه‌ها بررسی و سپس رابطه میان آن‌ها تحلیل می‌شود.

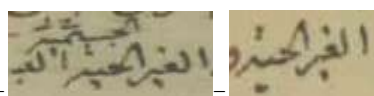
جدول ۴. بررسی صوری اختلاف نسخه‌ها

شماره نسخه	صورت واژه الحیة	شماره نسخه	صورت واژه الحسیة
۲		۷	
۴		۱۸	
۶		۲۵	
۱۶		۳۹	
۱۷			
۲۲		۴۳	

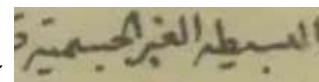
		
<p>عبر الحسبة والحسبة البساط الغير الحسية الجميه</p>	۷۹	
<p>صورت واژه الجسميه</p>	شماره نسخه	
<p>يا حسبة الجسميه البساط الغير الحسية</p>	۱	
<p>الغير الحسية</p>	۱۲	
<p>غير الجسميه البساط الى والبساط الغير الجسميه الحسة الغير الجسميه</p>	۱۴	
	۲۴	<p>غير الحيرة البساط الغير الحيرة</p>
		
		<p>الغير الحيرة البساط الغير الحيرة</p>
		<p>البساط الغير الجسميه</p>
		<p>الغير الحيرة</p>
		<p>الجسميه والبساط الغير الحيرة</p>
		<p>غير الحيرة البساط الغير الحيرة</p>

از نظر صوری برای کاتبان دو امکان برای ملاک انتخاب واژه‌ها وجود دارد: (۱) شباهت صوری میان دو واژه الحسیّ و الحیّ که کشیدگی سین که بدون دندان نگاشته شده، انتخاب یکی از این دو واژه را سبب شده است. (۲) شباهت صوری میان دو واژه الحسیّ و الجسمیّ که اتصال سین به یاء، امکان خوانش میم در میان آن را به وجود می‌آورد.

در هر دو احتمال در اختلاف میان آن‌ها، شکل واژه الحسیّ باید در نظر گرفته شود، زیرا از لحاظ صوری الحیّ تفاوت صوری بیشتری با الجسمیّ دارد یعنی امکان این که دو واژه سین و میم در شکل واژه الحیّ خوانده شود، ضعیف است زیرا حاء در الحیّ به لحاظ شکلی می‌بایست بی فاصله با یاء باشد. هر چند این

اشتباه در نسخه کتابخانه مجلس (۱۲۸۵ق) به شماره ۱۸۰۹/۳

که نسخه‌ای متأخر است، رخ داده است و کاتب در بخش معرفی فصول الحیّ را آورده و در بخش مرتبط با فصل، "البسیطه الغير الجسمیّ" را آورده است که احتمالاً اشتباه کاتب در انتخاب میان "الحیّ" و "الحسیّ" بوده است. زیرا در نسخه‌های متقدم رویه ذکر "الحسیّ" و "الجسمیّ" با یکدیگر مرسوم بوده است.

بررسی محتوایی اختلاف نسخه‌ها

برای انتخاب یک واژه در اختلاف واژگان نسخه‌ها می‌توان به لحاظ صوری، محتوایی و معنایی دلایلی را ارائه داد. درباره برگزیدن یک واژه از میان واژه‌های "الحیّ"، "الحسیّ" و "الجسمیّ" دلایل محتوایی زیر دارای اهمیت هستند:

"الحیّ"، که به لحاظ کمیت بیشترین نسخه‌ها از این انتخاب تبعیت کرده‌اند، در جمله «بسائط غیر الحیّ» چنین می‌تواند معنا شود: الف) از نظر حصری که پدید می‌آورد میان "بسائط غیر الحیّ" و "بسائط الحیّ"، که اولی به ماده، صورت و اعراض اطلاق می‌شود؛ و دومی به عقول. ب) این که حیات درباره موجودات مادی تنها در وجهی قابل اطلاق است که دارای نفس باشند؛ ماده، صورت و اعراض به سبب بسیط بودن و مادی بودن، حیّ نیستند. "الحسیّ" به لحاظ تعداد پس از "الحیّ" در نسخه‌ها تکرار شده است و به نظر می‌آید کاتبان برای انتخاب واژه "الحسیّ" در جمله «بسائط غیر الحسیّ»، اصطلاح غیرقابل اشاره حسی را مدنظر داشته‌اند. ماده اولی، صورت و عرض از این رو که هنوز جسم نیستند قابل اشاره حسی نیز نمی‌توانند باشند. زیرا جسم ترکیب میان ماده اولی و صورت، به همراه اعراض است. "الجسمیّ" کمتر از دو واژه بالا استفاده شده است. غرض از انتخاب این واژه در جمله «بسائط غیر الجسمیّ» تمایز آن‌ها از بسائط جسمیه

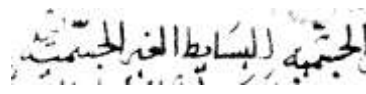
نظیر عناصر چهارگانه (آتش، هوا، آب و خاک) است. در برخی نسخه‌ها نیز در جایی "الحیة" یا "الحسیة" (در بخش معرفی فصول) و جای دیگر (در خود فصل) "الجسمیة" آمده، نکته مهم این است که برخی نسخه‌ها در خود فصل "الحسیة" و "الجسمیة" را با یکدیگر ذکر کرده‌اند. در این نمونه‌ها برای کاتب از نظر محتوایی در جمله «بساط غیر الحسیة و غیر الجسمیة» غیر حسی بودن و غیر جسمانی بودن قابل جمع هستند.

تیین انتخاب نسخه اصیل و نمودار خانواده نسخه‌ها

برای شناخت نسخه یا نسخه‌های اصل نیاز است با اتکا به نسخه‌های متعدد، مستندات را ارائه داد که از نسخه‌شناسی و روش‌شناسی اختلاف صوری و محتوایی نسخه‌ها به دست می‌آید.

قدیمی‌ترین نسخه قدیمی دارای تاریخ یعنی نسخه کتابخانه اونیورسیتته (۵۷۶ هجری) به شماره

۴۷۱۱/۷. در بخش معرفی فصول واژه "غیر الحسیة" را آورده اما در متن خود فصل "غیر

الجسمیة" را به کار برده است.

قدیمی‌ترین نسخه دارای تاریخ که واژه "الحیة" را استفاده کرده نسخه کتابخانه ایاصوفیه (۶۴۸ هجری) به شماره ۴۸۰۱ است که هم در معرفی فصول و هم در خود فصل واژه غیر الحیة را استفاده کرده است.

فاصله زمانی پنجاه ساله میان این دو نسخه که قدیمی‌ترین نسخه‌های در دسترس هستند، امکان شناخت حداقل دو خانواده از نسخه‌ها را می‌دهد. یعنی الف) نسخه‌هایی که از روی نسخه کتابخانه اونیورسیتته یا از روی نسخه‌ای پیش از آن که در دسترس نیست، یا نسخه‌ای بدون تاریخ کتابت شده‌اند و در آن "الحسیة" یا "الجسمیة" آمده است و ب) نسخه‌هایی که از روی نسخه کتابخانه ایاصوفیه نوشته شده و در آن تشکیکی در صحیح بودن "الحیة" برای کاتب به وجود نیامده است.

بنابراین انتخاب نسخه اصل باید از میان این دو خانواده از نسخه‌ها صورت پذیرد و این مهم، تنها با شیوه تحلیل محتوایی سه واژه "الحیة"، "الحسیة" و "الجسمیة" و انتخاب واژه صحیح بر اساس آراء ابن‌سینا در محتوای آثارش امکان‌پذیر است، زیرا تحلیل صورت واژگان صرفاً امکان تشخیص ارتباط خانوادگی نسخه‌ها را بر اساس قدمت آن‌ها مشخص می‌کند و اطمینانی برای شناخت نسخه اصل حاصل نمی‌کند. بر اساس روش تصحیح انتقادی باید توجه داشت که همواره نسخه قدیمی‌تر دارای ترجیح برای مبنا قرار گرفتن برای نسخه اصیل نیست، چون این امکان هست که نسخه‌های مفقود پیش از نگارش نسخه قدیمی در دسترس، مبنای

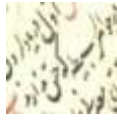
نگارش نسخه‌های جدیدتر باشند. قدیمی‌ترین نسخه موجود از رساله فی‌العشق نسخه کتابخانه اونیورسیتته به سال ۵۷۶ ق است که حدود یک قرن و نیم پس از وفات مؤلف کتابت شده و این امکان وجود دارد که نسخه‌های متأخر نظیر نسخه کتابخانه ایاصوفیه به سال ۶۴۸ ق از روی نسخه اصل کتابت شده باشد.

در این بخش با توجه به آراء ابن‌سینا دلایلی در جهت صحیح بودن واژه "الحسیّیه" در فصل مرتبط با "ذکر وجود العشق فی البسائط الغیر الحسیّیه" بیان می‌شود. ابن‌سینا در این فصل عشق در بسائط غیر الحسیّیه را عشق ماده به صورت مفقوده و عشق صورت به هیولی و عشق عرض به موضوع خود معرفی می‌کند. ابن‌سینا در بحث عشق صورت به ماده، به عشق صورت به کمالات طبیعی خودش پس از محل یافتن در ماده تأکید می‌کند، یعنی صورت، عشق به کمالات و مواضع طبیعی خودش دارد. مثال ابن‌سینا از این عشق همان صور اجسام بسیط پنج‌گانه (عناصر چهارگانه به اضافه ائیر) است. بنابراین قید غیر الحسیّیه می‌باید برای تحدید بسائط سه‌گانه از اجسام بسیط پنج‌گانه باشد؛ اما تفاوتی که عشق سبب نیل به کمال در این دو انواع بسیط می‌شود، در نوع تعریفی است که ابن‌سینا برای آن‌ها ذکر می‌کند. عشق در بسائط غیر الحسیّیه غریزی است، زیرا در هیولی تنها وجهه کمالی، گریزان بودن از عدم است که بالطبع در او وجود دارد، اما در اجسام بسیط پنج‌گانه اینگونه نیست، زیرا آن‌ها کمال جسم بودن را دارا هستند. ابن‌سینا عشق در اجسام بسیط پنج‌گانه را همانند عشق غریزی در بسائط غیر الحسیّیه نمی‌داند و حفظ صورت‌های کمالی و موضع در اجسام بسیط را به واسطه حسّ می‌داند (مشایخی، ۱۴۰۰، ص. ۲۱۳).

بر اساس مبنای ابن‌سینا در این فصل، تمایز بسائطی نظیر ماده، صورت و عرض با اجسام بسیط پنج‌گانه، نمی‌تواند مبتنی بر "غیر الحیّیه" باشد، زیرا انشقاق به واسطه حیّ تنها در مقایسه بسائط غیر الحیّیه با بسائطی نظیر عقول که حیّ هستند، صحیح است؛ اما برخلاف غیر الحیّیه، قید "غیر الجسمیّیه" دارای مؤیداتی در متن است، زیرا بسائط پنج‌گانه جسم هستند ولی بسائط سه‌گانه جسم نیستند. اگر استدلال بالا صحیح باشد، با تحدیدی که ابن‌سینا برای عشق بسائط غیر الجسمیّیه می‌آورد، عنوان فصل ارتباطی با نوع عشق نخواهد داشت در حالی که اسامی فصول مبین نوع عشق در آن هویات است. به عنوان مثال، عشق در نفوس نباتی و حیوانی و غیره. بر این اساس اشکالی در منحصر کردن این سه بسیط با قید غیر الحسیّیه وجود نخواهد داشت، زیرا بیان‌کننده نوع عشق در این هویات است. شاهد دیگر برای صحیح بودن واژه "الحسیّیه" مقابل "الجسمیّیه"، ترجمه کهن از رساله فی‌العشق است که در آن جمله مذکور چنین برگردان شده است: "جوهر بسیطه که

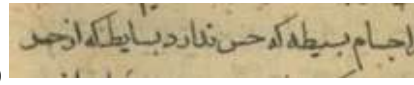
بسیطه که حس ندارند

حسّ ندارند". در دو نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۱۰۱۹۹ و تاریخ ۱۰۵۸

بسائط غير

و کتابخانه ملک به شماره ۴۶۵۷ و تاریخ ۱۰۶۳

الحسیة ترجمه شده است.

جمع‌بندی کلی این بحث تأیید نسخه‌هایی است که در آن‌ها واژه "الحسیة" آمده است. نسخه اصل نیز از میان نسخه‌های دارای تاریخ و بدون تاریخ، این خانواده از نسخه‌هاست. لازم است برای فهم ارتباط خانوادگی میان این نسخه‌ها شباهت‌ها و تفاوت‌های واژگان دیگر نیز بررسی شوند. نسخه‌های دارای تاریخ بر اساس قدمت نسخه با یکدیگر مرتبط می‌شوند و نسخه‌های بدون تاریخ بر اساس شباهت‌ها و تفاوت‌های واژگان دارای اهمیت، مانند اختلاف میان واژه‌های «توقاناً، توقان، شوقان و شوق» شناسایی می‌شوند. در شناخت واژه درست در این اختلافات واژگان، توجه به قدمت نسخه‌ها و همچنین واژه‌های کاربردی در آثار ابن‌سینا سودمند است. به عنوان مثال هر چند واژه توقان برای کاتبان پس از عصر ابن‌سینا نامألوف بوده، سعی کرده‌اند که واژه را با معنای شوقان و شوق جایگزین کنند، اما واژه توقان در بحث حرکت طبیعی کاربرد داشته است و به معنای اشتیاق و شهوت برای خواست چیزی است.

باید اشاره داشت که نسخه‌هایی که در آن‌ها واژه "الجسمیه" آورده شده، ذیل خانواده نسخه‌های اصل هستند، اما نسخه‌های دارای واژه "الحیه" از یک خانواده‌اند. برای اجتناب از اشتباه در موارد اختلافی، می‌باید علاوه بر نسخه اصل، از دو نسخه بدل که در آن‌ها واژه الحیه و الجسمیه آمده، استفاده شود. نوع انتخاب نسخه بدل‌ها نیز بر اساس بیشترین تفاوت در موارد اختلافی با نسخه اصل است.

نسخه‌های اصل که در آن‌ها واژه "الحسیة" آمده عبارت است از: نسخه کتابخانه اونیورسیتته (۵۷۶ هجری) به شماره ۴۷۱۱/۷، نسخه کتابخانه ملک (۹۰۴ هجری) به شماره ۴۶۴۱/۰۰۳، نسخه کتابخانه احمد الثالث در طوپ قاپوسرای (۹۱۴ هجری) به شماره ۱۵۴۸/۲، نسخه کتابخانه دانشگاه تهران (قرن یازدهم) به شماره ۲۱۰۶/۳، نسخه کتابخانه دانشگاه تهران (۱۲۴۱ هجری) به شماره ۳۲۳۸/۶، نسخه کتابخانه دانشگاه تهران (۱۲۸۳ هجری) به شماره ۸۶۱/۱۰، نسخه کتابخانه نور عثمانیه استانبول (بی تاریخ) به شماره ۴۸۹۴/۱۲، نسخه کتابخانه ظاهریه (بی تاریخ) به شماره ۵۴۳۳.

از میان نسخه‌های معرفی شده شش نسخه برای تصحیح انتخاب شدند. دلایل انتخاب این نسخه‌ها به جهت به دست آوردن تمام اختلافاتی است که از عدم دسترسی کاتبان به نسخه اصلی پدید آمده است. برتری و اعتبار نسخه کتابخانه ملک نسبت به پنج نسخه دیگر (الف) به سبب هم‌خانواده بودن با نسخه اصل و (ب) استفاده از نسخه بدل و ضبط اختلافات در حاشیه نسخه است. این ویژگی‌ها در نسخه کتابخانه اونیورسیتته و ظاهریه هم هست اما در نسخه کتابخانه اونیورسیتته جملات بسیاری به سبب خطای ناسخ حذف شده است و

نسخه کتابخانه ظاهریه نیز از نظر فیزیکی بسیار صدمه دیده و بسیاری از کلمات آن قابل خواندن نیست. سه نسخه دیگر نیز به جهت به دست آوردن تمام موارد اختلافی از نسخه بدل انتخاب شدند. نسخه‌های شش‌گانه پیشنهاد شده و حاشیه نسخه کتابخانه اونیورسیتته برای تصحیح رساله از قرار زیر هستند:

۱. نسخه کتابخانه اونیورسیتته استانبول به شماره ۴۷۱۱، تاریخ کتابت ۵۷۶ ه.ق (دانش پژوه، ۱۳۴۸، ج ۱، ص. ۴۳۸).

۲. حاشیه نسخه کتابخانه اونیورسیتته استانبول به شماره ۴۷۱۱، تاریخ کتابت ۵۷۶ ه.ق (دانش پژوه، ۱۳۴۸، ج ۱، ص. ۴۳۸).

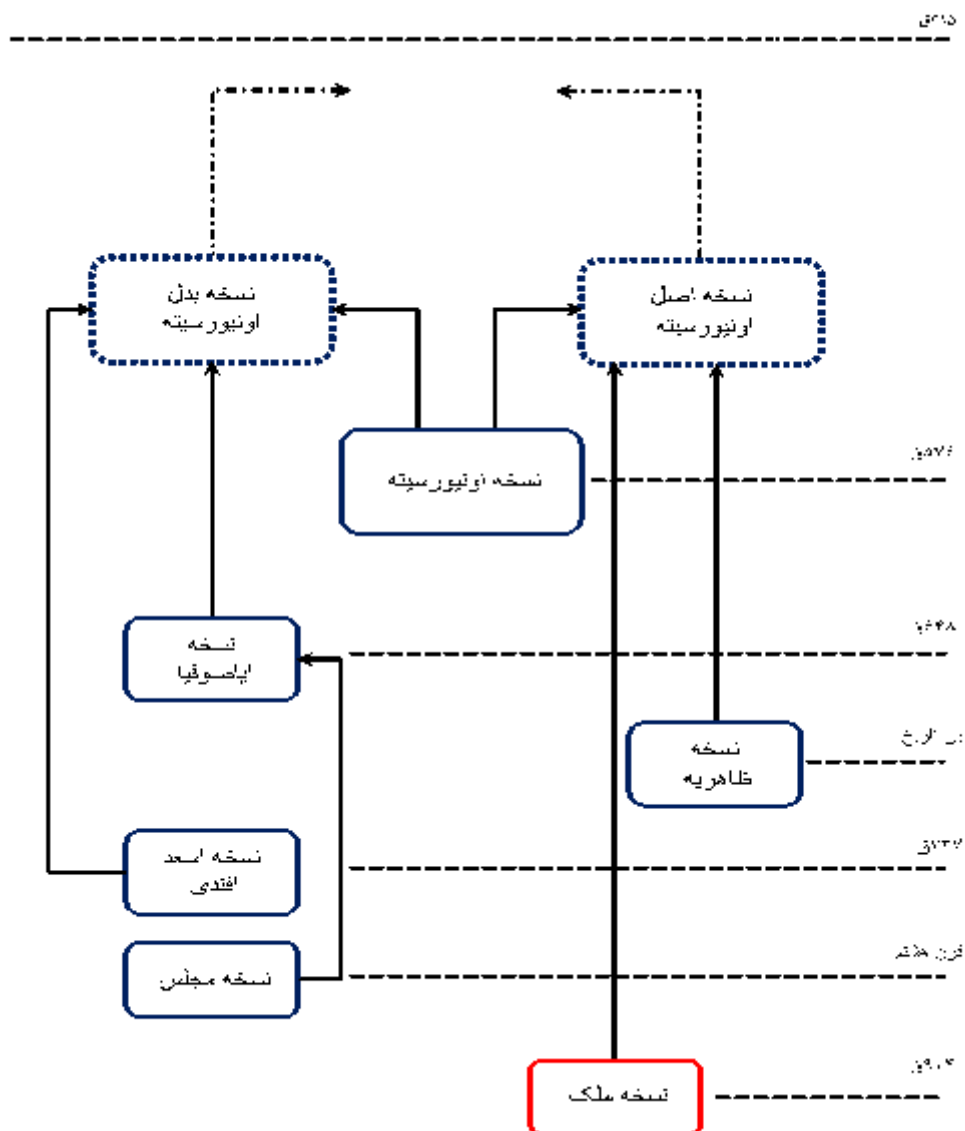
۳. نسخه کتابخانه آیصوفیه به شماره ۴۸۰۱، تاریخ کتابت ۶۴۸ ه.ق (دفتر کتبخانه ایصوفیه، ۱۳۰۴، ج ۱، ص. ۳۰۸).

۴. نسخه کتابخانه اسعد افندی به شماره ۳۶۸۸، تاریخ کتابت ۷۳۷ ه.ق (دفتر کتبخانه اسعد افندی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۲۸۲).

۵. نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۳۹۲۳، تاریخ کتابت قرن هشتم ه.ق (حائری، ۱۳۹۱، ج ۶، ص. ۴۹۴۸).

۶. نسخه کتابخانه ملک به شماره ۴۶۴۱، تاریخ کتابت ۹۰۴ ه.ق (افشار و دانش‌پژوه، ۱۳۵۲، ج ۷، ص. ۴۴۵).

۷. نسخه کتابخانه ظاهریه به شماره ۵۴۳۳، بدون تاریخ^۱ (الحسن، ۱۹۷۰، ص. ۴۹).

شکل ۱. نمودار خانواده نسخه‌ها

نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های پژوهش به نتایج زیر می‌توان اشاره کرد:

۱. از آنجایی که قدیمی‌ترین نسخه موجود از رساله فی‌العشق نسخه کتابخانه اونیورسیته به تاریخ ۵۷۶ ق است و تاریخ حدودی نگارش رساله فی‌العشق بعد از ۴۲۵ ق است. بنابراین، فاصله زمانی نگارش رساله با قدیمی‌ترین نسخه در دسترس حدود یک قرن و نیم است. در این محدوده زمانی نسخه‌های دیگری کتابت شده‌اند که در دسترس نیستند. این موضوع را می‌توان به واسطه نسخه کتابخانه اونیورسیته دریافت،

زیرا نسخه کتابخانه اونیورسیتته از روی دو نسخه کتابت شده است که نسخه اول در متن اصلی و نسخه دوم در حاشیه نسخه استفاده شده است. بنابراین به طور حتم پیش از کتابت نسخه کتابخانه اونیورسیتته، دو نسخه قدیمی‌تر از این نسخه وجود داشته است.

۲. به علت اشکالات موجود در متنی که نسخه کتابخانه اونیورسیتته از آن‌ها استنساخ شده، می‌توان دریافت که آن دو نسخه، نسخه اصلی نبوده‌اند، هرچند یکی از نسخه‌ها که نسخه اصلی برای کتابت نسخه کتابخانه اونیورسیتته نامیده شده، کتابتی نزدیک به نسخه اصلی نگارش شده دارد.

۳. نسخه کتابخانه اونیورسیتته نمی‌تواند نسخه‌ای باشد که نسخه‌های بعدی از روی آن نوشته شده باشند زیرا در متن نسخه کتابخانه اونیورسیتته جملات بسیاری حذف شده در حالی که در نسخه‌های بعدی این نقیصه نیست. بنابراین، این نتیجه به دست می‌آید که کاتبان نسخه‌های بعدی به نسخه‌های مفقوده بین سال‌های نگارش رساله تا ۵۷۶ ق که نسخه کتابخانه اونیورسیتته کتابت شده، دسترسی داشته‌اند.

۴. بر اساس تطبیق اختلافات واژگان و برای تصویر واضح‌تر از نسخه بدلی که نسخه کتابخانه اونیورسیتته از آن نگارش شده، نسخه کتابخانه ایاصوفیا، نسخه کتابخانه اسعد افندی و نسخه کتابخانه مجلس انتخاب شدند. نسخه کتابخانه ایاصوفیا و نسخه کتابخانه اسعد افندی قدیمی‌ترین نسخه‌هایی هستند که از روی نسخه بدل (نسخه‌ای که در حاشیه نسخه کتابخانه اونیورسیتته استفاده شده) نوشته شده‌اند؛ اما به دلیل اشکالاتی که در آن‌ها هست، برای تصحیح جدید بایسته است از نسخه منحصر به فرد کتابخانه مجلس به عنوان نسخه تبیین اختلافات استفاده شود.

۵. برای درک دقیق‌تر از نسخه اصلی که در نسخه کتابخانه اونیورسیتته استفاده شده، می‌باید از نسخه کتابخانه ظاهریه و نسخه کتابخانه ملک استفاده شود. اهمیت نسخه کتابخانه ملک به جهت دقیق و سالم بودن آن در مقایسه با نسخه کتابخانه ظاهریه است که به علت نگهداری در شرایط بد، قسمت‌هایی بسیاری از کاغذ آن موریانه خورده و به همین دلیل واژگان بسیاری در آن ناخوانا یا از بین رفته‌اند.

۶. ملاک تصحیح جدید نسخه کتابخانه ملک به عنوان نسخه‌ای که از نسخه اصل استنساخ شده است و برای فهم دقیق متن بایسته است که از نسخه‌های پنجگانه دیگر و حاشیه‌های متن‌ها در تصحیح جدید استفاده شود.

پیشنهاد

بر اساس نتایجی که در پژوهش حاضر انجام شد، بایسته است تصحیحی جدید از رساله فی‌العشق بر اساس نسخه‌های معتبری که معرفی شدند، انجام شود. به دلیل اهمیت ترجمه کهن رساله فی‌العشق، برای تصحیح

جدید، بایسته است که الف) پژوهشی مجزا برای اثبات دوره و مترجم ترجمه کهن این رساله انجام شود، ب) ترجمه کهن نسخه‌شناسی و تصحیح انتقادی شود.

سیاسگزاری

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی «تبیین فلسفی رساله فی‌العشق ابن‌سینا با نظر به فلسفه ارسطو» به شماره ۹۸۰۱۶۲۷۳ صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور است.

منابع

- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۹۰۴ ق). رساله فی‌العشق. کتابخانه موزه ملک، نسخه شماره ۴۶۴۱/۳.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۱۹). رساله عشق. تصحیح محمد مشکات، تهران: کلاله خاور.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۹۵۳). رسائل ابن‌سینا ۳: رساله فی‌ماهیه‌العشق. تحقیق و ترجمه احمد آتش، استانبول: مطبعة ابراهیم خروز.
- اصغری هاشمی، محمدجواد (۱۳۸۸). شیوه‌نامه تصحیح متون، راهنمای تحقیق و احیای متون خطی. قم: انتشارات دلیل‌ما.
- جهانبخش، جويا (۱۳۷۸). راهنمای تصحیح متون. تهران: دفتر نشر میراث مکتوب.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا). ج ۷، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۵۱۲-۵۱۴.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۹). فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا) با اصطلاحات و اضافات. ج ۱۲، مشهد: انتشارات الجواد توس، ۶۰۱-۶۰۲.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۱). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا). تهران: سازمان اسناد کتابخانه ملی. ج ۲۲، ۶۵۶-۶۵۹.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۶). معجم المخطوطات العراقية. ج ۱۱، تهران: منظمة الوثائق و المكتبة الوطنية فی الجمهورية الاسلامیه الیرانیة.
- کتابخانه اسعد افندی (بی تا). دفتر کتابخانه اسعد افندی. چاپخانه محمود بیک.
- کتابخانه ایا صوفیه (۱۳۰۴). دفتر کتابخانه ایا صوفیه. چاپخانه محمود بیک.
- کتابخانه حمیدیه (بی تا). دفتر کتابخانه حمیدیه، ولالا إسماعیل أفندی. (بی جا).
- کتابخانه راغب پاشا (۱۳۱۰). دفتر کتابخانه راغب پاشا. طبع اولنمشدر.
- کتابخانه کوبریلی (بی تا). دفتر کتابخانه کوبریلی. (بی جا).
- کتابخانه نور عثمانیه (بی تا). دفتر کتابخانه نور عثمانیه. (بی جا).

صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم (۱۹۸۱). *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

صدیقیان، مهین‌دخت؛ خانلری، پرویز (۱۳۸۳). ویژگی‌های نحوی زبان فارسی در نثر قرن پنجم و ششم هجری. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی

عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۶). *سیری در کتابخانه‌های هند و پاکستان*. تهران: انجمن مخطوطات ایران و انتشارات عطارد.

قنواتی، جورج شحاته (۱۹۵۰). *مؤلفات ابن سینا*. قاهره: دارالمعارف بمصر.

مدیر شانه‌چی، کاظم؛ نورانی، عبدالله؛ بینش، تقی (۱۳۵۱). *فهرست نسخه‌های خطی دو کتابخانه مشهد (مدرسه نواب-آستان قدس)*. ج ۲، تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین.

مشایخی، سینا (۱۴۰۰). *تبیین فلسفی رساله فی‌العشق ابن سینا با نظر به فلسفه ارسطو*. رساله دکتری به راهنمایی محمدجواد اسماعیلی، دانشگاه تربیت مدرس.

مشایخی، سینا؛ اسماعیلی، محمدجواد (۱۳۹۹). *رساله فی‌العشق: ارزیابی تصحیح‌ها و پژوهش‌های آن بر اساس نسخه‌های جدید*. حکمت سینوی، ۲۴(۶۴)، ۴۷-۷۵.

مهدوی، یحیی (۱۳۳۳). *فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

نقیبی، ابوالقاسم (۱۳۸۸). *تصحیح و تکمیل فهرست نسخه‌های خطی مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار)*. تهران: انتشارات مدرسه عالی شهید مطهری.

References

- Brockelmann, Carl (2018). *History of the Arabic Written Tradition*. Supplement Volume 1, Translated by Joep Lameer, Brill.
- Déroche, Francois (2006). *Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*. Deke Dusinberre and David Radzinowicz (translators); Muhammad Isa Waley (ed.) Publisher: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation
- Ergin, Osman (1956). *İbni Sina bibliyografyası*. Buyuk.
- Gutas, Dimitri (2014). *Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*. Brill.
- Janssens, Jules L (1991). *An Annotated Bibliography on Ibn Sina (1979-1989)*. Leuven University Press.
- Witkam, Jan Just (2007). *Inventory of the Oriental Manuscripts of the Library of the University of Leiden*. Leiden, Ter Lugt Press.